

DVE TEORIJI KAPITALISTIČNEGA GOSPOSTVA**

Povzetek. Tekst najprej obravnava lacanovsko kritiko kapitalizma in njeno prezrto razmerje do keynesovske teorije oziroma keynesovskega političnega projekta. Nato na temelju teorije Kaleckega zgodovinsko analizira protislovja keynesovskega projekta. Skoz analizo najpomembnejših razsežnosti ekonomske zgodovine kapitalističnih gospodarstev v drugi polovici 20. stoletja tekst pokaže na nevzdržnost nekaterih temeljnih tez lacanovske kritike kapitalizma, ki izhajajo iz njene ukoreninjenosti v zgodovinski horizont keynesovskega projekta, in na posledice, ki iz tega izhajajo za politično teorijo.

Ključni pojmi: postkeynesovska teorija, keynesovski projekt, lacanovska kritika kapitalizma, rezervna armada

Uvod

Dve teoriji kapitalističnega gospostva, ki ju bomo obravnavali v pričujočem besedilu, sta lacanovska teorija, kakršno najdemo v 'ljubljski freudovski šoli', in 'postkeynesovska teorija' v izvedbi poljskega ekonomista Michala Kaleckega. Obe teoriji se srečata na mestu, kjer obravnavata način produkcije in reprodukcije družbene vezi kot razmerja gospostva znotraj kapitalistične družbene ureditve oziroma kapitalističnega načina produkcije. Pričujoči tekst zato najprej obravnava lacanovsko teorijo skoz njeno kritiko kapitalističnega gospostva in pokaže na neko – sicer prezrto – vez med to kritiko in keynesovsko teorijo. V drugem delu teksta sledi analiza protislovij keynesovskega projekta, pri čemer se bomo oprli na kaleckijevsko teorijo kapitalističnega discipliniranja. Nakazali bomo razsežnosti preztja ukoreninjenosti lacanovske kritike v predpostavke keynesovske ekonomske politike in posledice, ki jih to preztje implicira za teoretsko konceptualizacijo ekonomsko-političnega boja po propadu keynesovskega projekta.

* Branko Bembič, univ. dipl. filozof, Mestna knjižnica Ljubljana, Knjižnica Bežigrad.

** Pregledni znanstveni članek.

Šola med delavcem in potrošnikom

Za lacanovsko teorijo je družbena vez v prvi vrsti stvar neke ekonomije: družbena vez se opira na simbolno ekonomijo, ki organizira libidinalno ekonomijo. Z drugimi besedami, družbena vez je način (družbene) organizacije našega uživanja. Način organizacije simbolne ekonomije, na kateri temelji družbena vez, je za lacanovsko šolo neko zgodovinsko dejstvo. Ker nas tukaj zanima lacanovska kritika kapitalizma, bomo v nadaljevanju obravnavali dva tipa organizacije simbolne ekonomije, na katerih Šola gradi omejeno kritiko – diskurz (predkapitalističnega) gospodarja in kapitalistični diskurz – ter zgodovinski prehod od prvega k drugemu.

Diskurz gospodarja

Pri obravnavi diskurza (predkapitalističnega) gospodarja moramo najprej poudariti dve med seboj povezani stvari, ki sta temeljnega pomena za razumevanje tega diskurza: nemožnost gospodarjeve pozicije (tj. nemožnost, da bi gospodar kot fizična oseba ustrezal svojemu simbolnemu mandatu) in simbolno učinkovitost označevalca-gospodarja. Kar zadeva prvi moment, je jasno, da gospodar kot fizična oseba nikogar ne more pripraviti do delovanja, saj na njem ni ničesar, kar bi mu dajalo moč nad drugimi (denimo fizična ali kakršna koli drugačna superiornost). Diskurz gospodarja lahko začne delovati šele z nastopom označevalca-gospodarja, v katerem se potuji gospodarjeva oseba in začne delovati kot simbolna avtoriteta: »[Gospodar] da znak, označevalec-gospodar, in vsi stečejo« (Lacan, 2008: 203). Cena, ki jo gospodar za to plača, je, da je zveden na čisti označevalni zaznamek, unarno potezo, S_1 . Kar pri tem označevalnem rezu izpade oziroma gre v izgubo, vznikne kot zaprečeni subjekt, \$, ki ni kaka izgubljena 'osebnost' gospodarja, pač pa je subjekt korelativen temu rezu oziroma je sama vrzel, ki jo vnese vdor označevalca (cf. Zupančič, 2006).

Na drugi strani tega odnosa imamo hlapca oziroma S_2 ali neko vednost, »ki je v izhodišču zraščena z delom, ki je torej *savoir-faire*, 'znati narediti'« (Zupančič, 2003: 122). Kot taka je vednost hlapčev proizvod, vendar v procesu 'destilacije' postane gospodarjeva vednost – gospodar 'krade' vednost hlapcu: »Funkcija *epistème*, kolikor je opredeljena kot prenosljiva vednost [...], je vselej v celoti izposojena od obrtnih tehnik, to se pravi od služnih tehnik. Gre za to, da se iz njih iztrga bistvo, da bi lahko ta vednost postala gospodarjeva vednost« (Lacan, 2008: 20). Kolikor se v njem vednost ločuje od dela, ta proces proizvaja neki presežek v obliki 'čistega dela', torej dela, ki je ločeno od vednosti. Vednost, ki je sprva zraščena s hlapčevim delom, pa v tem procesu destilacije postane gospodarjeva vednost, toda kot formalizirana je ta vednost obenem sredstvo užitka. Kolikor namreč vsaka vednost izhaja iz unarne poteze kot vira označevalca, je udarjena z mankom,

razsežnostjo izvorne izgube, na podlagi katere vznikne presežni užitek kot odgovor nanjo oziroma njena kompenzacija (cf. Lacan, 2008: 49–50, 54). Toda ker te izgube zaradi strukturnih razlogov ne more zapolniti noben obstoječi objekt, je užitek v temelju nemožen.

Presežek, ki ga poraja proces destilacije vednosti, se materializira v 'čistem delu', ki kot tako sovpadе s presežnim užitkom in dobi svoj izraz v luksuzu ter ostali (z vidika materialne reprodukcije) nepotrebni šari, s katero se gospodar obdaja in s katero pravzaprav nima kaj početi.¹ Gospodarju zato preostane zgolj ponavljanje tega dejanja izgube, utroška/presežka, kot presežnega užitka. Presežek in zaprečeni subjekt namreč nista komplementarna, saj je presežek/utrošek zgolj preostanek/proizvod procesa destilacije in ne manjkajoči del, ki bi zapolnil vrzel, ki jo odpre vdor označevalca. Presežni užitek zato zaznamuje gospodarjev diskurz z neko temeljno nemožnostjo: prav kolikor je užitek kot presežno (čisto) delo preostanek procesa destilacije (vednosti od dela), ki gre v izgubo in s katerim ni kaj početi, se ta proces nikoli ne izide popolnoma. Nemožnost reintegracije presežka implicira, da v procesu prihaja do nenehnega uhajanja energije oziroma do entropije, ki izdaja zagato diskurza gospodarja.

Kapitalistično gospodstvo

V nasprotju z diskurzom gospodarja je za Lacana temeljna poteza kapitalizma v tem, da ta presežek/utrošek, destilirano delo, ki je ločeno od vednosti, začne šteti. To je tako rekoč ničelna raven kapitalizma: utrošek (presežno delo) dobi neko pozitivno vrednost in začne šteti kot (presežna) vrednost, ki jo je – prav kolikor je vrednost – mogoče akumulirati, torej prištevati izhodiščni vrednosti. Medtem ko je bil diskurz predkapitalističnega gospodarja zaznamovan s temeljno nemožnostjo integracije presežka/utroška, pa je v kapitalizmu »nemoč te povezave [...] nenadoma izpraznjena. Presežna vrednost se priključuje kapitalu – ni problema, to je homogeno, nahajamo se v vrednostih« (Lacan, 2008: 207). Kapitalizem torej razreši gospodarjevo zadrego v zvezi s presežnim delom/užitkom.

Prehodu od diskurza (predkapitalističnega) gospodarja h kapitalističnemu diskurzu lahko sledimo na dveh ravneh. Prvič, na ravni akumulacije. Kolikor v kapitalizmu presežno delo dobi svoj ekvivalent v vrednosti in se kot tako priključuje izhodiščni vrednosti, je nemožnost, ki je zaznamovala diskurz gospodarja, odpravljena – kapitalizem je diskurz mogočega (Zupančič, 2003: 142). V nasprotju s predkapitalističnim gospodarjem kapitalist dobro ve, kaj mu je početi s presežnim delom. Vendar za to plača določeno ceno, saj kot kapitalist nima več tistega gosposkega statusa

¹ To je hkrati Lacanova definicija užitka v seminarju Še: »Kaj pa je užitek? Tukaj se zvede na neko zgolj negativno instanco. Užitek je to, kar ne služi ničemur« (Lacan, 1985: 6).

Gospodarja – kapitalist je (kot pove Marx) le funkcionar kapitala oziroma akumulirane vrednosti, ki postane resnični subjekt procesa akumulacije. S tem je v kapitalizmu po drugi strani odpravljeno tudi ponavljanje, ki ga je implicirala zadrega predkapitalističnega gospodarja: logika kapitala kot akumulacija vrednosti (tj. vrednost zavoljo vrednosti) je kvečjemu neko večno vračanje enakega (Zupančič, 2003: 141), nikakor pa ne ponavljanje užitka kot nemožnega, saj je kapitalizem, kot smo že omenili, ravno diskurz mogočega. Na tej ravni lacanovska kritika torej bolj ali manj ponavlja Marxov uvid: »[Z]načilnost kapitalističnega produkcijskega načina je produkcija presežne vrednosti kot neposredni namen in določujoči motiv produkcije« (Marx, 1973: 981).

Na drugi ravni pa lahko prehodu od predkapitalističnega gospodarja h kapitalizmu sledimo skoz analizo potrošnje ali, natančneje, potrošništva. Šele ta analiza dopolnjuje prvo raven (raven akumulacije), saj kaže, kako logika kapitala zgrabi subjekte 'od znotraj', kako organizira libidinalno ekonomijo in 'manipulira z njimi s pomočjo njihovega lastnega pristanka'. Oglejmo si to poblje.

Če smo dejali, da na prvi ravni lacanovska kritika sledi Marxu, saj tudi sama prepozna akumulacijo vrednosti kot določujoči motiv kapitalistične eksploatacije, ki jo omogoča prav dejanje vrednotenja presežnega dela/užitka, pa ima ta ekvivalenca med vrednostjo in presežnim delom še neko drugo plat. Medtem ko v diskurzu predkapitalističnega gospodarja presežno delo implicira presežni užitek, prav kolikor z njim ni kaj početi, pa se v kapitalizmu kot univerzumu mogočega ta gospodarjev užitek izgubi. Zgoraj smo omenili, da lahko užitek obstaja le kot nemožen, torej kot nekakšna kost v grlu gospodarjevega diskurza, ki preprečuje, da bi se stvari gladko izšle. V nasprotju s tem v kapitalizmu (oziroma potrošniški družbi) izgine užitek kot ovira, nadomesti ga industrijska imitacija užitka:

Marx v presežni vrednosti razkrinka rop užitka. Vendar pa je ta presežna vrednost spomenik presežnega užitka, ekvivalent presežnega užitka. Potrošniška družba črpa svoj smisel iz tega, da je tistemu, kar v njej tvori, v narekovajih, človeški element, dan homogeni ekvivalent kateregakoli presežnega užitka, ki je produkt naše industrije oziroma, če naj rečemo vse, imitacija presežnega užitka (Lacan, 2008: 91).

Potrošniška družba je preplavljena z najraznovrstnejšimi oblikami uživanja, ki jih ponuja sodobna kapitalistična industrija, toda za to uživanje ni značilen gospodarjev 'gosposki' užitek, pač pa užitek, iz katerega je odstranjen element izgube, nemožnosti, obstrukcije. »Užitka in uživanja je tako več kot dovolj, celo preveč, česar ni in kar zbuja grozo, pa je natanko tisti užitek, ki ne služi ničemur ('gosposki užitek', bi lahko rekli)« (Zupančič,

2003, str. 143). Vzorčni primeri imitacij užitka, o katerih govori lacanovska kritika – dekafeizirana kava, odvajalna čokolada itn. – niso nič drugega kot načini uživanja brez ovir, ki jih industrija v potrošniški družbi ponuja kot ekvivalent užitka, tj. oblike uživanja, iz katerih je odstranjen element presežka/utroška kot obstrukcije oziroma potencialne nevarnosti.

Tisto, kar obe ravni povezuje in s tem zagotavlja pogoje za reprodukcijo družbene vezi, je logika kapitala, ki se umešča v njuno presečišče. Natančneje rečeno, gre za mehanizem, v katerem se prepletata in vzajemno dopolnjujeta raven akumulacije in raven potrošništva, raven politične ekonomije in raven libidinalne ekonomije. Moč sodobnega kapitalizma za lacanovsko kritiko namreč temelji na tem, da ta kapitalizem presežek, ki ga 'ugrabi' na ravni libidinalne ekonomije, priključuje izhodiščni vrednosti kapitala.

Akumulacija kapitala je zato v sodobnem kapitalizmu oziroma potrošniški družbi bistveno posredovana skoz mrežo uživanja, in sicer tako, da kapital dobesedno parazitira na presežnem užitku: presežni užitek najprej pretvori v vrednost, ko ga ponudi kot način neoviranega uživanja, torej ko ponudi industrijsko imitacijo užitka kot neposredni dostop do užitka, s čimer poganja neskončni krog akumulacije, obenem pa v tem procesu izenačevanja užitka z ekonomsko vrednostjo odvzame presežnosti užitka subverzivno ost in jo tako deaktivira kot potencialno grožnjo kapitalizmu. To pa pomeni, da presežek/transgresija ne subvertira kapitalizma, saj ta dobesedno živi od nenehnih prekoračitev samega sebe oziroma od nenehnega pretvarjanja transgresije v ekonomsko vrednost. Spomnimo se le, kako uspešno kapitalizem integrira vsako 'alternativno' gibanje in ga proda kot zadnji krik mode, kar kaže, da se enolično kopičenje kapitala napaja prav s hrepenenjem po spremembah, po drugačni družbi, da se torej napaja s samo željo po drugačnosti in neskaljenem užitku onkraj zatiralske logike kapitala. Ali, kot pove Zupančičeva, »kapitalistično izkoriščanje [je] v prvi vrsti prav izkoriščanje užitka« (prav tam: 147). Na ta način kapitalizem postane neuničljiva mašina, ki je sposobna požreti in razkrojiti vsako protislovje in produktivno povzeti vase vsak odpor proti obstoječemu.

Ustavimo se za trenutek ob dveh momentih, ki izhajata iz zgornje izpeljave: ob deaktivaciji subverzije, ki implicira nemoč upora in do katere prihaja zaradi kapitalistične eksploatacije presežka kot presežnega užitka; in ob razmerju med akumulacijo in uživanjem, ki – če se ravnamo po lacanovski šoli – v sodobnem kapitalizmu sovpadeta.

Prvič, kar zadeva deaktivacijo subverzivnega momenta upora, ta najprej kaže na neki dodatek k Marxovi teoretski analizi kapitalizma. Marx je v organiziranem delavstvu kot proletariatu videl tip subjektivnosti, ki ga kapitalizem po eni strani proizvaja, a je po drugi strani ravno subverzivni element, ki lahko kapitalizem odpravi. Pri lacanovski kritiki kapitalizma kot eksploataciji užitka gre glede na Marxovo teorijo zato v izgubo prav proletariat kot

revolucionarni subjekt – s prenosom težišča kritike na potrošništvo kot eksploatacijo užitka se proletariat spremeni v potrošnika, ki ga je mogoče kupiti z nadomestki užitka. Pusti se kupiti za imitacije užitka (industrijski ekvivalent užitka), saj se prek teh identificira z bogastvom bogataša (ki seveda ni nič drugega kot kup blaga):²

In zakaj se pustimo kupiti bogatašu? Ker je to, kar vam da, udeleženo pri njegovem bistvu bogataša. Če kupite od bogataša, od razvitega naroda, verjamete – prav v tem je pomen bogastva narodov –, da boste enostavno deležni ravni bogatega naroda. Vendar pa v tem poslu izgubite vašo vednost, ki vam je dajala vaš status (Lacan, 2008: 93).

Kolikor pa je delavec kot potrošnik razlaščen vednosti, toliko delavstvo tudi ni proletariat, saj je ta (po marksistični teoriji) prav delavstvo *plus* (revolucionarna) razredna zavest. V lacanovski kritiki kapitalizma kot potrošniške družbe zato ni več mogoče staviti na proletariat – v kapitalizmu je podrejeni sicer v drugačnem položaju kakor hlapec ali suženj, ki mu gospoduje predkapitalistični gospodar, toda to še zdaleč ne pomeni, da je v formi proletariata že na poti v svobodo. Kapitalizem je sistem gospodstva, v katerem discipliniranje poteka z novimi sredstvi. Z besedami Zupančičeve, (kapitalistično) gospodstvo »rekrutira in zaposli subjekte ter manipulira z njimi s pomočjo njihovega lastnega pristanka – in ne mimo njega« (Zupančič, 2003: 155). Sodobnega hlapca/delavca/potrošnika je kapitalizem potegnil v svojo logiko tako, da ga je vključil v družbo izobilja, znotraj katere je delavec pripet na razmerja gospodstva prek svojega uživanja.

Drugič, kolikor kapitalistična akumulacija temelji na eksploataciji užitka, v lacanovski kritiki sovpadeta abstinenca (kot akumulacija – v tradicionalni ekonomiki je abstinenca zgolj druga stran akumulacije) in uživanje (kot potrošnja imitacij užitka). Glavni problem kapitalizma tako ni več gola ekstrakcija neplačanega presežnega dela, ampak pritegnitev delavca v krog potrošnje/akumulacije:

In nazadnje [...] se sama vzdržnost prevesi v svoje nasprotje, postati mora sla po trošenju – čim več potrošnje, tem več profita, in nenadoma postane problem, kako tudi izkoriščane delavce čim bolje in čim učinkoviteje pripraviti do tega, da bi čim več potrošili. Univerzalno uživanje soupada z univerzalno abstinenco (Dolar, 2002: 53–4).

² »Bogastvo družb, v katerih vlada kapitalistični način produkcije, predstavlja 'ogromna zbirka blaga'« (Marx, 1961, str. 43).

Zgodovina kapitalizma se za lacanovsko kritiko dovrši v potrošništvu kot ultimativni obliki skoposti. Z drugimi besedami, potrošnja izgubi svoj potrošni značaj, saj ne gre več v nič neproduktivnega luksuza, temveč postane notranji moment akumulacije. Potrošništvo moramo zato znotraj lacanovske kritike opazovati skoz dve razsežnosti. Prvič, šele s potrošništvom se dovrši kapitalistična logika, ki *ne dovoli, da bi šlo kaj v nič* – sama potrošnja kot izničenje sadov produkcije postane produktivna, saj skrbi za nemoteno obračanje kapitala. Toda po drugi strani se ta produktivnost potrošnje ne omejuje na povpraševanje po blagu kot nujni moment v cirkulaciji kapitala, pač pa je obenem moment metonimičnega drsenja želje, je tako rekoč materializacija želje, znotraj katere je subjekt kot potrošnik ujet v simbolno ekonomijo kapitalizma.

Sovpadanje nasprotij – skoposti in uživanja, upora proti obstoječemu in subsumpcije upora pod pogoje odnosov gospostva – ne pušča veliko manevrskega prostora za artikulacijo pozicije revolucionarnega boja, za radikalen premik, ki bi lahko 'spremenil koordinate možnega'. Zato se ne gre čuditi, če lacanovska šola poudarja, da je »bolje [...] ne početi ničesar, kot pa sodelovati v lokaliziranih dejanjih, katerih ultimativna funkcija je omogočiti nemoteno delovanje sistema« (Žižek, 2007: 173). Ali to pomeni, da moramo enostavno sprejeti obstoječo realnost kapitalizma, ki se v tej luči kaže kot neuničljiva mašina, sposobna požreti in razkrojiti vsako protislovje, ter se z njo sprijazniti?

V odgovor na to zagato lacanovska kritika ponuja bartlebyjevsko etično pozicijo, ki se zgosti v formuli 'raje bi, da ne'. Pri tem ne gre za lokalizirani upor, ki ga je konec koncev mogoče umestiti znotraj koordinat mogočega in ga produktivno uporabiti za perpetuacijo razmerij gospostva. Bartlebyjevska etična pozicija namreč ni v tem, da bi zavrnilo to ali ono in izbralo tretjo alternativo, temveč prej v tem, da bartlebyjevski 'raje bi, da ne' v realnosti, ki logično razpade na negacijo in afirmacijo, izdolbe neki prostor nedoločnosti, proizvede čisto mesto, ki nastopi kot zev v krogotoku bivajočega in ga iztiri (cf. Dolar, 2004; Zupančič, 2004; Deleuze, 2004).

Na tem mestu ne moremo razpravljati o učinkovitosti bartlebyjevske geste. Za nas je pomembnejše, da ne prezremo njene umeščenosti v kontekst lacanovske kritike kapitalizma. Dokler v kapitalizmu vidimo mehanizem, ki lahko umesti in povzame vase vsak upor ter ga usmeri v reprodukcijo odnosov gospostva, se bartlebyjevska etična pozicija kaže kot neki smiseln iztek kritike. V nadaljevanju pa bomo poskusili pokazati, da so glavne teze tovrstne kritike vprašljive. Ob tem se bomo naslonili na kaleckijevsko teorijo, saj ta omogoča konceptualizacijo propada nekega edinstvenega poskusa v zgodovini kapitalizma, in sicer keynesovskega projekta. Še preden pa se lotimo zgodovinskega prikaza keynesovskega projekta, si oglejmo razmerje med lacanovsko kritiko kapitalizma in Keynesovo teorijo.

Lacanova kritika in keynesovska teorija

Omenili smo, da lacanovska kritika izpostavlja neko specifično lastnost kapitalizma, ki je v tem, da presežek, s katerim v diskurzu gospodarja ni kaj početi, s pridom izrabi za povečevanje izhodiščne mase kapitala, tj. za akumulacijo. Če naj to izrazimo s sintagmo, ki jo pogosto uporabljajo teoretiki lacanovske šole: 'v kapitalizmu *nič ne sme iti v nič*'. V kontekstu potrošniške družbe to pomeni, da celo potrošnja (kot navidezno nasprotje akumulacije) izgubi značaj neproduktivnega momenta in stopi v službo kopičenja bogastva.

Ekonomska logika, ki tvori spontano podlago lacanovskih tez o produktivnosti potrošnje in o deaktivaciji subverzije, je keynesovska makroekonomska teorija. Prav Keynes je že v tridesetih letih 20. stoletja, torej v času velike gospodarske krize, v imenu višje gospodarske rasti in zaposlenosti nastopil proti dogmi *laissez-faire* kapitalizma, po kateri je abstinenca pogoj akumulacije. Oglejmo si nekatere Keynesove teze.

Odrekanje nakupom v monetarni *laissez-faire* ekonomiji ni neposredno povezano z investicijami, zato se, kot razloži Keynes, (prostovoljna) vzdržnost kapitalistov in (neprostovoljna) abstinenca delavcev ne prevedeta avtomatično v investicije, ampak v zastoje proizvodnje in v krizo realizacije, kjer je presežnih proizvodnih zmogljivosti v izobilju, ljudje ostajajo brez dela, v družbi, ki je po tehnični plati sicer sposobna proizvajati izjemno bogastvo, pa se razrašča revščina (Keynes, 2006: 31–40, 215–8). Za razlago tega problema Keynes uporabi koncept efektivnega povpraševanja: celotni dohodek določenega gospodarskega prostora v določenem obdobju ne more biti višji od celotne realizacije v tem obdobju, obseg realizacije pa je odvisen od celotnega povpraševanja po blagu in storitvah (tj. povpraševanja po potrošnih dobrinah in kapitalskih sredstvih) oziroma efektivnega povpraševanja. Kolikor sta torej dejanska raven proizvodnje in zaposlenosti pod potencialno ravno proizvodnje oziroma pod ravno polne zaposlenosti, večja vzdržnost slabi povpraševanje in zato tudi ne koristi akumulaciji, temveč jo kvečjemu zavira (prav tam: 378). Poleg tega z naraščanjem dohodka in zaposlenosti mejna nagnjenost k potrošnji po Keynesu upada, zato postaja ob odsotnosti povečanja investicij, ki bi bile potrebne za doseganje obsega proizvodnje pri polni zaposlenosti, problem abstinenca in nezadostnega povpraševanja z naraščanjem bogastva v družbi vedno bolj pereč (prav tam: 34–8).

Preko navezave na koncept efektivnega povpraševanja keynesovska teorija odpravi nasprotje med *potratnostjo* in *akumulacijo*, s čimer odpre vrata, skoz katera bo vstopila lacanovska kritika. Tako denimo gospodarski ukrepi za boj proti brezposelnosti, ki jih je Keynes državi predlagal v svojih razvpitih primerih, s katerimi je na različnih mestih poskušal prikazati absurdnost klasične ekonomske doktrine, ki je v skoposti videla temeljni pogoj

za akumulacijo kapitala, merijo neposredno na prednosti neproduktivne, potratne potrošnje pred vzdržnostjo:

Če bi finančno ministrstvo napolnilo stare steklenice z bankovci, jih v opuščnem premogovniku zakopalo na neki globini, rudniške rove do vrha zatrpalo z mestnimi odpadki, nato pa prepustilo zasebnim podjetjem, da bankovce po dobro znanih načelih laissez-faira spet izkopljejo, ne bi bilo več nikakršne brezposelnosti, realni dohodek skupnosti in njeno kapitalsko bogastvo pa bi se tudi zaradi drugih pozitivnih posledic verjetno precej povečala. Dejansko bi bilo bolj smiselno graditi stanovanja ipd.; če pa obstajajo politične in praktične ovire, je zgornje še vedno bolje kot nič (prav tam: 134).

Logika, na katero se Keynes sklicuje, je precej enostavna: četudi gospodarske dejavnosti, ki so neposredno povezane z docela potratnim 'kopanjem lukenj v zemljo', ne bi kot take prinesle nobenega gospodarsko smiselnega rezultata, bi vseeno spodbudile učinkovito povpraševanje – povečanje količine denarja bi zbilobrestno mero, delavci bi dobili zaposlitev in povečali potrošnjo, kar bi spodbudilo povpraševanje v industriji potrošnega blaga, medtem ko bi povpraševanje kapitalistov po kapitalskih sredstvih povečalo povpraševanje v industriji investicijskega blaga. To bi zahtevalo dodatno zaposlovanje v proizvodnji obeh vrst blaga, na novo zaposleni delavci bi s svojim povpraševanjem spet dvignili povpraševanje po potrošnem blagu itn.; gospodarstvo bi v tem procesu doseglo višjo raven zaposlenosti, proizvodnja bi narasla, povečala pa bi se tudi akumulacija in bi s tem ustvarila materialne pogoje za še hitrejšo ekspanzijo. Keynes torej ne le odpravi nasprotje med akumulacijo in potratnostjo, temveč pokaže, kako lahko rast neproduktivne potrošnje prispeva k višjim ravnam zaposlenosti in proizvodnje. Vez med potratnostjo in akumulacijo, ki jo artikulira lacanovska kritika, potemtakem najde svojo ekonomsko utemeljitev v keynesovski teoriji.

Navsezadnje lacanovske kritike na keynesovsko politično ekonomijo še očitneje izstopi v razlikah, ki obe teoriji družijo v razmerju do marksistične kritike. Prvič, v marksistični teoriji je delovna sila, ki svoj proizvod proizvaja kot kapital, torej kot privatno lastnino, reducirana na privesek kapitala, potrošnja delovne sile pa je reducirana na potrošnjo, ki je potrebna za njeno reprodukcijo – na strani kapitala imamo akumulacijo, na strani dela pa pavperizacijo (tj. akumulacijo revščine), ki ustvarja materialne pogoje za rojstvo proletariata kot revolucionarnega subjekta. Za Marxa in Engelsa v *Komunističnem manifestu* akumulacija kapitala namreč omejuje mezde delavca na golo »življenjske potrebščine, ki jih potrebuje za svoje preživljanje in za razplod svojega plemena« (Marx in Engels, 1976: 596). To pa

med drugim sili delavce in delavke, »da si s treznimi očmi ogledajo svoj življenjski položaj in medsebojne odnose« (prav tam: 592). V tej zastavitvi je vznik proletariata torej tesno povezan z ekspropriacijo in deprivacijo širokih delavskih množic. V nasprotju s tem Keynes opozori na ambivalentni značaj mezd in 'neproduktivne potrošnje': medtem ko mezde po eni strani predstavljajo strošek, pa po drugi strani zagotavljajo povpraševanje, ki omogoča realizacijo proizvoda, s tem pa (čeprav posredno) tudi nadaljnjo akumulacijo kapitala. S tem Keynes znotraj ekonomske teorije izkrči teren, na katerem bo lacanovska kritika lahko v analizi potrošništva izenačila kapitalistično akumulacijo in (potrošnikovo) uživanje.

Drugič, Keynes poda rešitev problema brezposelnosti. Medtem ko se pri Marxu z akumulacijo kapitala povečuje tudi akumulacija 'človeškega presežka' v obliki rezervne industrijske armade, ki s svojo navzočnostjo uničujoče vpliva na položaj zaposlenih in jih peha v bedo, pa Keynes pokaže, da s spodbujanjem učinkovitega povpraševanja lahko povečamo akumulacijo in istočasno zmanjšamo brezposelnost, saj se višje ravni povpraševanja na trgu blaga in storitev prevedejo v višje ravni povpraševanja na trgu delovne sile. Od tod pa je le še korak do lacanovske teze, po kateri lahko kapitalizem brez preostanka povzame vase in na ta način eliminira svoj lastni subverzivni presežek, ki ga pri Marxu proizvaja v obliki proletariata. Robinsonova je to povezavo med keynesovskim ciljem polne zaposlenosti in eliminacijo rezervne armade tankočutno povzela z naslednjimi besedami:

Polna zaposlenost [...] je postala cilj konservativne politike in eden najmočnejših argumentov proti socialnim kritikom. »Pritoževali ste se, da kapitalističnega sistema, ki dopušča znatno in dolgotrajno brezposelnost, ni mogoče zagovarjati, in pripravljene smo priznati, da ste v veliki meri imeli prav. Zdaj vam ponujamo kapitalizem z visokimi in trajnimi ravnmi zaposlenosti. Nimate se več nad čim pritoževati« (Robinson, 1978: 90).

Keynesovski imperativ polne zaposlenosti torej ponuja paradigmatični primer kapitalistične deaktivacije subverzije in sočasne subsumpcije zahtev po spremembah pod pogoje kapitalistične akumulacije in reprodukcije odnosov gospostva.

Keynes, skratka, ponudi model, ki po eni strani omogoča odpravo brezposelnosti oziroma absorpcijo celotne delovne sile v krog kapitalistične produkcije in reprodukcije, po drugi strani pa odpravi nujnost povezave med bogastvom družbe in revščino širokih množic. S tem v teoriji artikulira pogoje, pod katerimi lahko kapitalizem uspešno nevtralizira nevarnost upora zaradi grozeče proletarizacije delovne sile in delovno silo pritegne v krog neskončne akumulacije kapitala. Prav Keynes torej pokaže, da je v

kapitalizmu mogoče izgubo izkoristiti za nadaljnje kopičenje bogastva, s tem pa – če sledimo lacanovski kritiki – preko poplave imitacij užitka delavca še močnejše vkleniti v razmerja kapitalističnega gospostva. Političnoekonomski horizont lacanovske kritike je zato bistveno horizont keynesovskega modela kapitalizma. Rečeno z lacanovskim besediščem, mesto pogleda lacanovske kritike kapitalizma je opredeljeno s keynesovskim projektom.

Kaleckijevska teorija kapitalistične discipline

Ekspozicijo lacanovske kritike kapitalizma smo sklenili s trditvijo, da je horizont te kritike pravzaprav horizont keynesovskega projekta. V nadaljevanju bomo zato najprej predstavili temeljne poteze tega projekta in nato s pomočjo kaleckijevske teorije kapitalističnega discipliniranja pokazali njegova notranja protislovja. Kot bomo videli, ta protislovja zadevajo politične predpostavke keynesovskega modela kapitalizma, s tem pa postavljajo pod vprašaj tudi političnoekonomske predpostavke lacanovske kritike.

Obrisi keynesovskega projekta

Poskusimo v nekaj stavkih orisati temeljne poteze povojnega keynesovskega politično ekonomskega projekta. Uspeh oktobrske revolucije na eni strani in svetovna gospodarska depresija tridesetih let 20. stoletja na drugi sta silila k premisleku o pogojih nadaljnjega obstoja kapitalističnega sistema in o spremembah institucionalnega ustroja kapitalističnega gospodarstva. Institucionalne spremembe, ki sta jih zahtevala tako Keynesov teoretski prispevek kakor politična ekonomija povojnega nadaljevanja in razvoja ameriškega New Deal, so vpeljale obsežne intervencije države v delovanje trga. To je prineslo širitev pristojnosti vlad, toda tudi njihovo politično odgovornost za doseganje družbenih ciljev (*cf.* Keynes, 2006: 382–5; Arrighi, 2007: 151–2). Vlade so sprejele odgovornost za zagotavljanje ravni učinkovitega povpraševanja, ki je ustrezala polni zaposlenosti na trgu dela, pri čemer so se lahko naslonile na keynesovske instrumente fiskalne in monetarne politike. Vzpostavljeni so bili številni programi države blaginje. Organizirano delo je bilo pripoznano za legitimnega partnerja in preko korporativističnih institucij vključeno v proces upravljanja kapitalističnega gospodarstva.

Že na tem mestu lahko omenimo, da so te institucionalne spremembe vnesle nove elemente v dinamiko razrednega boja, ki so igrali pomembno vlogo pri razpadu keynesovskega projekta. Toda v tej 'zlato dobi kapitalizma' je bilo dejansko videti, da je na podlagi keynesovskih ukrepov možno preseči protislovja kapitalističnega produkcijskega načina že znotraj okvira kapitalističnih razmerij. V ozadju te teze tiči predpostavka o možnosti razrednega kompromisa, ki si jo bomo ogledali spodaj.

Politični kompromis kot temelj keynesovskega projekta

Obdobje povojne prosperitete je širokim množicam dejansko prineslo hitro rast mezd in potrošnje ter izboljšanje materialnega položaja. Poleg tega so keynesovske ekonomske politike polne zaposlenosti, programi socialne države in zakonsko pripoznana močna organiziranost dela dodatno izboljšali položaj delavstva, saj so, četudi niso odpravili odvisnosti od meznega dela, vendarle zmanjšali odvisnost posamezne delavke ali delavca od posameznega delodajalca.

Gospodarske prosperitete 'zlate dobe kapitalizma' prav gotovo ne moremo brez preostanka zvesti na učinke keynesovskih politik. Uspeh in obstoj keynesovskega modela kapitalizma sta bila odvisna od pripravljenosti (organiziranega) dela na sodelovanje znotraj okvira kapitalistične ureditve. Zato je bila ena izmed temeljnih predpostavk keynesovskega projekta *politični kompromis med delom in kapitalom*. Povedano v jeziku francoske regulacijske šole: po drugi svetovni vojni je bil sklenjen 'institucionalizirani kompromis', ki se je nanašal tako na prevzem odgovornosti vlade za ekonomsko politiko kakor na širitev socialne države (André, 2002). Krugman (2009: 105–6) ta konsenz imenuje 'keynesovska pogodba', skladno s katero so se vlade po izkušnji velike depresije v tridesetih letih zavezale cilju bolj ali manj polne in stabilne ravni zaposlenosti ter so s tem javnost odvrnile od radikalnejših idej, ki bi lahko vodile v smer odprave kapitalistične ureditve. Armstrong in sodelavci povojni kompromis opredelijo kot »politični konsenz, ki je vključeval večje stranke tako na desnici kakor na levi in na katerega so pristali sindikati in delodajalske organizacije« (Armstrong *et al.*, 1991: 136). Delavci so s tem kompromisom dosegli določene pravice in v zameno opustili prizadevanja za odpravo kapitalističnih razmerij, medtem ko so bili delodajalci pripravljeni dopustiti te pravice in ugodnosti v zameno za profitabilno gospodarsko okolje.

Zlasti v izvozno usmerjenih evropskih gospodarstvih se je v povojnih desetletjih razvil tudi niz korporativističnih institucij, ki so podpirale ta 'razredni kompromis'. Te so delavcem omogočile, da so lahko v določeni meri nadzirali nasprotno stran v njenem spoštovanju dogovora (značilen primer so institucije soodločanja v Nemčiji). Menedžment, ki mu je v večjih podjetjih uspelo iztrgati lastnikom nadzor nad podjetji (Aglietta in Rebérioux, 2005: 25–8), si je preko teh institucij pridobil pripravljenost delavcev na popuščanje pri plačah in ostalih ugodnostih, ko je bilo dobičke treba usmeriti v nadaljnje investicije, delavci pa so si zagotovili, da so bila dodatna sredstva dejansko porabljena za investicije (in ne za izplačila delničarjem), od katerih so se v prihodnosti lahko tudi sami nadejali višjih dohodkov. Vlade so 'institucionalizirani kompromis' pomagale utrditi s tem, da so podjetjem, ki so se ravnala v skladu z vladnimi cilji, omogočale določene ugodnosti, sindikati pa so v zameno za svojo privrženost kompromisu dosegli

številne pridobitve, ki jih je zagotavljala država blaginje. Plačna pogajanja so bila bodisi koordinirana po ključu *'follow-the-leader'*, kar pomeni, da je izid plačnih pogajanj v ključnih sektorjih (npr. v avtomobilski industriji v ZDA, v izvozno usmerjenih sektorjih na Nizozemskem, v Nemčiji in Skandinaviji) določal referenčno točko za ostale sektorje gospodarstva, bodisi so bila močno centralizirana, s čimer je bila odstranjena nevarnost eskalacije plač zavoljo medsebojnega rivalstva različnih skupin delavcev. Centralne banke so konsenz podprle z vzdrževanjem relativno nizkih obrestnih mer, kar je ob rastočih trgih vzpodbudno vplivalo na investicije (za Evropo *cf.* Eichengreen, 2007: 31–40, 86–130; za ZDA *cf.* Boyer in Yuillard, 2002).

Keynesovski projekt je torej temeljil na prepričanju, da je z izboljšanjem materialnega položaja širokih množic delovno silo mogoče pritegniti v razmerje bolj ali manj znosnega izkoriščanja in s tem odstraniti nevarnost njene potencialne preobrazbe v revolucionarni proletarijat. Kar zadeva politično desnico, se zdi, da je dejansko sprejela postulate novega, keynesovskega reda. V ZDA je denimo leta 1954 v zvezi s programi socialne države in delavskimi pravicami ter še nekaterimi pridobitvami New Deala tedanji (republikanski) predsednik Dwight Eisenhower pisal svojemu bratu naslednje vrstice:

Če bi katera stranka poskusila ukiniti socialno zaščito, zavarovanje proti brezposelnosti ali odpraviti delavske zakone in programe za farme, ne bi o njej v naši politični zgodovini slišali nikoli več. Seveda obstaja neznatna odpadniška skupina, ki verjame, da je to še mogoče. Med njimi so H. L. Hunt [...] in še nekaj drugih teksaških naftnih milijonarjev, občasno pa se jim pridruži tudi kakšen politik ali poslovnež iz drugih področij. Toda to so bedaki in njihovo število je zanemarljivo (navedeno po: Krugman, 2007: 56).

Podobno je pristanek torijcev v petdesetih letih signaliziral angleški ministrski predsednik Winston Churchill: »Razlike med političnimi strankami danes tako rekoč zadevajo le še razlike v poudarkih« (navedeno po: Armstrong *et al.*, 1991: 137).

Čeprav programi socialne države in keynesovska makroekonomska politika niso bili vezani zgolj na socialno demokracijo in socialiste, so bili zmerni levici vendarle pisani na kožo. Zato je veliko bolj kot pristanek socialističnih in socialdemokratskih strank na kompromis zanimivo dejstvo, da temu (na Zahodu) niso nasprotovale niti komunistične partije. Z vprašanjem razmerja komunistične partije do razrednega boja v obdobju povojne prosperitete se sicer ne moremo podrobneje ukvarjati, a vendarle je treba omeniti, da je ta (kolikor ni bila, tako kot v ZDA in Veliki Britaniji, razbita v lovu na čarovnice) pristala na boj znotraj okvirov parlamentarizma že

takoj po vojni, še preden je bilo mogoče govoriti o kakršnem koli kompromisu. Odnos zahodnoevropskih partij do parlamentarizma, ki je bil bržkone usklajen s centralo v Moskvi, je v praksi pomenil, da so že v prvih povojnih letih komunistične partije – ki so med vojno močno pridobile na vplivu – v nekaterih državah sodelovale v vladah narodne enotnosti in celo pomagale brzdati delavski boj. Tako sta med letoma 1945 in 1947 voditelja francoske in italijanske komunistične partije (Thorez in Togliatti), ki sta bili na državni ravni v Zahodni Evropi verjetno najmočnejši partiji, v imenu nacionalnega gospodarstva delavce pozivala k vzdržnosti in jih prepričevala, da je »[p]roizvajati [...] najvišja razredna, republikanska in patriotska dolžnost« (besede so Thorezove; navedeno po: Armstrong *et al.*, 1991: 59; za Italijo *cf.* prav tam: 55). Navsezadnje obe partiji ne le nista neposredno ogrožali kapitalistične ureditve, temveč sta jo pogosto celo dejavno pomagali ohranjati (npr. z 'zgodovinskim kompromisom', ki ga je ponujala italijanska partija, ali pa z neslavno vlogo komunistične partije Francije leta 1968).

Končno, in kar je za nas najzanimivejše, poleg ameriških republikancev, britanskih torijcev, moskovske centrale in njenih izpostav je kompromis kot dano dejstvo sprejela tudi kritika. O tem najzgovorneje priča teoretski prehod od revolucionarnega proletariata k manipuliranemu potrošniku, ki mu lahko sledimo že skoz tekste frankfurtske šole (*cf.* Horkheimer in Adorno, 2006; Marcuse, 2002) in se, kot smo videli, trdno ugnezdi tudi v lacanovski kritiki kapitalizma.

Notranja protislovja keynesovskega projekta

To idilično sliko razrednega kompromisa kazita vsaj dva momenta. Že v zgodnjih šestdesetih letih 20. stoletja, torej v času, ko je povojna ekonomska prosperiteta dejansko obrodila sadove, ki so jih bili deležni tudi delavci, ko so bili v veljavi pomembni programi socialne države in ko je bila stopnja brezposelnosti nižja kot kdaj koli dotlej, pride v Zahodni Evropi do eksplozije plač, kar kaže na dve med seboj tesno povezani implikaciji keynesovske politike, ki sta ključnega pomena za razumevanje njenih notranjih protislovij. Prvič, eksplozija plač je kljub hitri gospodarski rasti povzročila padec deleža profitov v nacionalnem dohodku. Povedano v marksistični terminologiji: delež celotne (letne) presežne vrednosti, ki si jo prisvajajo kapitalisti, je v razmerju do celotne (letne) ustvarjene vrednosti upadel, kar pomeni, da je delavcem uspelo zbiti stopnjo eksploatacije. Drugič, sama presežnost delavskih zahtev ob že tako hitri rasti dohodkov od dela in ostalih ugodnostih, ki jih je zagotavljala socialna država, je pričala o tem, da se delavci ne bodo zadovoljili z rastočim standardom, saj jih okrepljen položaj tako na politični ravni kakor na ravni trga dela spodbuja le k nadaljnjemu zaostrovanju zahtev.

V Nemčiji, Italiji, Franciji in Združenem Kraljestvu se je rast delavskih plač vsaj deloma prelila v rast cen, saj so podjetja na ta način poskušala

ohraniti profite, posledica tega pa je bila vrsta plačilnobilančnih kriz: v Italiji leta 1963, v Franciji med letoma 1964 in 1965 ter leta 1965 v Nemčiji (Armstrong *et al.*, 1991: 194). V Veliki Britaniji, kjer so militantnost organiziranega dela, razdrobljenost sindikatov na sektorski in nacionalni ravni ter njihova močna organiziranost na ravni posameznih podjetij in obratov onemogočale učinkovito koordinacijo plačnih pogajanj, so se težave na plačilni bilanci pojavljale skoz celotno obdobje šestdesetih let prejšnjega stoletja (*cf.* Eichengreen, 2007: 229–38).

Ne kapital ne tedanje vlade te prerazdelitve na začetku šestdesetih let niso bile pripravljene sprejeti. Vlade so povečini odgovorile s poskusi dohodkovne politike (tj. s prepričevanjem sindikatov k brzdanju rasti plač) in te poskuse podprle z deflacijskimi politikami. Čeprav je vladam preko deflacijskih politik, ki so povečale brezposelnost in kapitalistom omogočile ponovno uvedbo kapitalistične discipline,³ sredi šestdesetih let v večini primerov uspelo zadušiti zahteve delavcev, so te le še močnejše izbruhnile na koncu desetletja in pahnile kapitalistični svet v turbulence poznih šestdesetih in sedemdesetih let.

Četudi sta bila kulturna revolucija oziroma študentsko gibanje najbrž najvidnejša vidika nemirov s konca šestdesetih let, nas to ne sme zavesti, da bi prezrli razsežnosti delavskega boja, ki se je nepričakovano vnel in pogosto izbruhnil navzlic navodilom sindikalnih central in levičarskih strank ter se nadaljeval še globoko v sedemdeseta leta. 'Vročja jesen' v Italiji in upor leta 1968 v Franciji sta le dva (čeprav verjetno najmočnejša) izmed izrazov konflikta, ki je zatrl vsako upanje na uspeh razrednega kompromisa kot političnega okvira keynesovskega projekta. Obdobje zaznamujejo 'nezakonite stavke' na ravni podjetij in celo posameznih obratov, ki pogosto šele kasneje dobijo splošnejšo obliko. Italijanske sindikate, ki so utrpeli hude poraze v drugi polovici štiridesetih let in na ravni posameznih podjetij niso poznali skorajda nikakršne formalne organiziranosti, so ti nenadni izbruhi ujeli popolnoma nepripravljene. V Veliki Britaniji so skupine uslužbencev javnega sektorja druga za drugo zavračale pogodbe, ki so jih sklenili njihovi sindikalni zastopniki na nacionalni ravni. V Franciji, kjer so delavci podprli študentski boj, je bilo samo maja in junija 1968 odvzetih okoli 150 milijonov delovnih dni (Glyn, 2007: 5), in sicer *kljub* stališču francoske komunistične partije⁴ (in njenega sindikata, ki je bil tedaj sicer največji sindikat v Fran-

³ *Vez med restriktivnimi vladnimi politikami in brzdanjem delavskih zahtev je dvojna: medtem ko z brzdanjem povpraševanja na trgu delovne sile restriktivne politike neposredno krepijo položaj delodajalcev, pa lahko posredno služijo tudi kot dopolnilo dohodkovnim politikam: »Grožnja z deflacijo kot edino alternativo dohodkovni politiki je [...] močnejša, ko jo podpira okus deflacijskega zdravila« (Armstrong et al., 1991: 195).*

⁴ *Angleški Economist je tedaj takole komentiral razmerje komunistične partije do revolucionarnega vrenja v Franciji: »Če po francoskem radiu slišimo koga grajati 'avanturiste', smo lahko prepričani, da*

ciji), ki je protestnike označila kot 'razvajene avanturiste' (cf. Armstrong *et al.*, 1991: 201).

Skratka, medtem ko so razvite kapitalistične dežele v času dolge prosperitete ob polni zaposlenosti in obsežnih programih socialne države dosegle velike uspehe na gospodarskem področju, se je delavstvo, ki iz materialnih pridobitev tega obdobja nikakor ni bilo izključeno, malone povsod dvignilo in zahtevalo koncesije, ki so celo v tem času visoke rasti krepko presegale možnosti za rast dohodkov od dela brez znatnejših sprememb v relativnih dohodkovnih deležih. Ker je delavcem te zahteve pogosto uspelo tudi dejansko uveljaviti, je prišlo do spremembe relativnih dohodkovnih deležev oziroma stopenj eksploatacije. Ilustracijo razsežnosti te prerazdelitve ponujajo podatki o deležu profitov v celotnem zasebnem sektorju izbranih kapitalističnih dežel, ki je v Zahodni Evropi, ZDA in na Japonskem do leta 1973 v povprečju upadel približno za petino glede na najvišje dosežene ravni v obdobju med letoma 1960 in 1973 (Armstrong *et al.*, 1991: 176).

Nemiri, ki smo jih pravkar omenili, so – v nasprotju s predpostavkami ideologije velikega kompromisa – izbruhnili na vrhuncu dve ali tri desetletja trajajoče vsesplošne gospodarske prosperitete in večinoma brez pomoči politike, ki naj bi zastopala njihove interese, ali pa celo v nasprotju z njo. Toda od kod tedaj delavski upor? Z drugimi besedami, če so kapital in politična desnica na eni strani ter levica kot zastopnica delavskih interesov na drugi sklenili razredni kompromis v obliki socialne države, rastoče potrošnje širokih množic in polne zaposlenosti, kako naj ob vsem tem mislimo upor delavcev, ki je vrgel v zrak politične predpostavke kompromisa?

Če hočemo razumeti materialno podlago ekscesa delavskih zahtev v zgodnjih šestdesetih letih in eksplozije delavskih nemirov v poznih šestdesetih letih ter skoz sedemdeseta leta 20. stoletja, ekscesa, do katerega pride ob sicer hitri rasti življenjskega standarda, ki je stopal v korak z akumulacijo kapitala, moramo najprej analizirati inherentna protislovja povojnega keynesovskega modela. Težave, ki so se v Evropi pojavile v šestdesetih letih, namreč neločljivo izhajajo iz keynesovske rešitve problemov, ki *laissez-faire* kapitalizem pestijo na ravni realizacije in ki so najmočneje izbruhnili v tridesetih letih 20. stoletja.

Poljski ekonomist Michal Kalecki je na protislovje v samem srcu keynesovske ekonomske politike opozoril že leta 1943 v članku *Political Aspects of Full Employment*, kjer je predvidel odpor kapitalističnega razreda do imperativa polne zaposlenosti. Kalecki v zvezi s tem odporom našteva več razlogov. Prvič, v pogojih *laissez-faire* sistema je stanje gospodarstva v veliki

meri na M. Cohn-Bendita ali katerega drugega levičarskega študenta. Nikakor pa ne bi mogli uganiti govorčeve politične barve. Lahko je golist ali pa komunist. Če pa, po drugi strani, slišimo koga govoriti o revoluciji, strukturnih spremembah ali socialistični družbi, lahko brez skrbi sklepamo, da ne gre za komunisto« (navedeno po: Armstrong *et al.*, 1991: 206).

meri odvisno od t.i. stanja zaupanja. Povedano drugače, kadar kapitalisti pričakujejo, da bodo razmere za eksploatacijo v prihodnosti ugodne, tedaj povečajo svoje investicije, kar poviša raven učinkovnega povpraševanja, brezposelnost upade, posli pa cvetijo. To pa »kapitalistom posredno omogoča močan nadzor nad vladnimi politikami: izogniti se je treba vsemu, kar bi lahko ogrozilo stanje zaupanja, saj bi to lahko povzročilo gospodarsko krizo« (Kalecki, 1990: 350).⁵ Toda keynesovska politika polne zaposlenosti preko spodbujanja učinkovnega povpraševanja prevzame odgovornost za zaposlenost in stanje gospodarstva, s tem pa odvzame kapitalistom položaj, v katerem je njihova trenutna volja oziroma prepričanje o priložnostih za uspešno eksploatacijo hkrati tudi odločujoči dejavnik za materialni položaj celotne družbe: »brž ko vlada obvlada trik povečevanja zaposlenosti preko lastnih nakupov, to sredstvo nadzora ni več učinkovito« (prav tam). Glavni argument, s katerim Kalecki utemeljuje upor kapitalistov proti keynesovski politiki polne zaposlenosti, pa zadeva dolgoročno vzdrževanje visokih ravni zaposlenosti in proizvodnje:

[V] režimu trajne polne zaposlenosti bi odpuščanje izgubilo vlogo disciplinskega ukrepa. Družbeni položaj šefa bi bil oslavljen in samozavest ter razredna zavest delavskega razreda bi narasli. Stavke z zahtevami po povečanju plač in izboljšanju delovnih pogojev bi ustvarile politične napetosti. Res je, da bi bili v režimu polne zaposlenosti profiti višji kot pa v laissez-faire režimu [...]. Toda 'disciplina v tovarnah' in 'politična stabilnost' sta poslovnežem dražji kakor profiti. Njihov razredni instinkt jim govori, da je dolgotrajna polna zaposlenost zanje škodljiva in da je brezposelnost integralni del 'normalnega' kapitalističnega sistema (prav tam: 351).

Ob tem je treba poudariti dvoje. Prvič, analiza kapitalističnega discipliniranja pri Kaleckem je pravzaprav marksistična analiza rezervne armade. V psihoanalitični teoriji perpetuacija kapitalističnega gospodarstva poteka preko eksploatacije užitka in zato ta teorija poudarja potrošništvo v družbi izobilja blag kot industrijskih nadomestkov užitka. V nasprotju s tem kaleckijevska (ali, širše, postkeynesovska) teorija rehabilitira element discipliniranja znotraj Marxovega koncepta rezervne armade, kar pomeni, da v ospredje postavi trg delovne sile v vsej njegovi vpetosti v proces akumulacije:

⁵ Joseph Stiglitz v knjigi *The Roaring Nineties* večkrat omenja, da so v devetdesetih letih prejšnjega stoletja celo najvišji uradniki ameriškega finančnega ministrstva, vključno s šefom ameriške centralne banke, v bojazni, da ne bi kaj slučajno okrnili stanja zaupanja na finančnih trgih, tako zelo pazili, da si včasih niso upali niti razločno govoriti. Alan Greenspan, tedanji šef ameriške centralne banke, naj bi, kot navaja Stiglitz, celo namerno »gobjil svojo sposobnost 'zmedenega momljanja'« (Stiglitz, 2003: 57), česar se je kasneje prijel naziv 'Fedspeak'.

[Z]akon, ki drži relativno preobljudenost ali industrijsko rezervno armado vedno v ravnotežju z obsegom in energijo akumulacije, prikuje delavca bolj trdno na kapital, kakor so Hefajstovi klini prikovali Prometeja na skalo. Ta zakon zahteva akumulacijo revščine, ki ustreza akumulaciji kapitala (Marx, 1961: 730).

Akumulacija revščine, o kateri govori Marx, zadeva osrednjo točko, kjer se (za politično ekonomijo) v tržnem gospodarstvu konstituira družbena vez kot odnos gospostva. Kolikor kapitalistični trg predpostavlja prosto menjavo med svobodnimi posamezniki, s tem izključuje 'zunanjo' prisilo. Gospostvo se v kapitalizmu zato lahko vzpostavi zgolj ob pogojih delovanja tržnega mehanizma, kot način, na katerega se skoz posredovanje trga organizira in ohranja družbena vez.

Logika konstitucije družbene vezi v kapitalizmu, ki podpira Marxovo analizo rezervne armade, je sicer starejša od marksistične teorije. V času porodnih krčev sodobnega trga dela (cf. Polanyi, 1957: 111–29), torej na prehodu iz 18. v 19. stoletje, to logiko zelo jasno opredeli častiti Townsend v svoji *Disertaciji*. Townsend, ki razpravlja o odnosu med gospodarjem in hlapcem kot odnosu, ki je pred vsako zakonodajalčevo kreacijo in ki predstavlja naravni temelj vsake družbene vezi, se srečuje s temeljnim problemom: kako ohraniti vez med gospodarjem in hlapcem, v okviru katere je »prva hlapčeva dolžnost voljna, vesela in srčna poslušnost« (Townsend, 1786) ob čim manjši uporabi sile? Na to vprašanje Townsend odgovarja takole: »Lakota bo ukrotila tudi najbolj divje zveri in naučila spodobnosti ter olike, poslušnosti in pokornosti, tudi tiste najbolj surove, svojeglave in sprevržene« (prav tam).

Toda, drugič, če je pomanjkanje nujen pogoj družbene vezi v kapitalizmu, tedaj keynesovsko izobilje širokih množic kot njegovo nasprotje spodkopava same temelje kapitalističnega gospostva, saj po eni strani odstrani strah pred pomanjkanjem, po drugi pa uničuje oddaljenost upa, saj v dejanskosti realizira obljubo izobilja. Kaleckemu moramo zato slediti skoz dvojnost pogojev kapitalističnega gospostva: pogoji akumulacije v sferi cirkulacije najprej zahtevajo zadostno povpraševanje, da bi se eksploatacija, ki poteka v sferi produkcije, lahko realizirala v obliki presežne vrednosti kot profita. To ni za Kaleckega nikakršen problem več – gre za trik, ki ga država zlahka obvlada. Toda tedaj težava vznikne na drugi ravni: trajno visoke stopnje akumulacije obenem pomenijo trajno visoke stopnje zaposlenosti, kar izčrpava rezervno armado brezposelnih, s tem pa odpravlja strah in negotovost, ki sicer v konkurenčnem boju delavca vežeta na kapital, s čimer razpadejo pogoji uveljavljanja kapitalistične discipline.

Zato je kaleckijevska teorija nezdržljiva tako z lacanovsko kritiko kakor s pričakovanji, na katerih temelji povojna ideologija 'velikega kompromisa'. Če lacanovska kritika govori o tem, da je mogoče gospostvo ohranjati z

odpravo proletariata kot subverzivne sile preko pritegnitve delavcev v družbo izobilja, Kalecki pokaže, *zakaj to ni mogoče*: zato ker keynesovska odprava pomanjkanja spodkoplje temelje kapitalistične discipline. Medtem ko lacanovska kritika kapitalističnega gospostva predpostavlja, da je kapitalizem kot univerzum mogočega v neskončni krog akumulacije sposoben povzeti vsako nasprotje, Kalecki pokaže na rezervno armado, ki je z vidika kapitalistične discipline nujni presežek 'človeškega elementa', obenem pa je tudi neka izguba dela, ki bi lahko bilo opravljeno, izguba proizvodnje, do katere ni prišlo, in celo izguba akumulacije kapitala, ki bi ga ta delovna sila lahko nakopičila. Rezervna armada kot moment izključitve določenega dela ljudi iz neposredne kapitalistične eksploatacije je torej tisti preseženi element, ki znotraj kapitalistične ureditve ne sme biti reintegriran. Prav ta element pa je v desetletjih po drugi svetovni vojni poskusila odpraviti keynesovska politika polne zaposlenosti.

Restavracija in težave z lacanovsko kritiko

Težave v šestdesetih in sedemdesetih letih ter končni propad keynesovskega projekta in restavracija kapitalistične discipline v osemdesetih letih 20. stoletja kažejo na določene težave lacanovske kritike. Najočitnejša težava prav gotovo zadeva zgodovinsko relevantnost lacanovske kritike. Kolikor je ta kritika vezana na horizont keynesovskega modela kapitalizma, se zdi, da je povsem neprimerna za kritiko neoliberalne restavracije. Ta namreč nikakor ne odseva tistega brezskrbnega, mandevillovskega značaja 'potratnosti', ki je na delu v keynesovski ekonomiji in ki omogoča bogate programe socialne države ter visoke plače – teze neoliberalnega projekta v nasprotju s tem veliko bolje povzema geslo 'Nobeno kosilo ni brezplačno'.

Že bežen pogled na način kapitalistične restavracije razkrije, da disciplina nikakor ni bila vzpostavljena s pomočjo imitacij užitka ali poplave načinov uživanja, ki bi delavstvo držali v 'prostovoljnih' okovih kapitalističnega gospostva. Kolikor je namreč presežek na trgu delovne sile, ki sovpade s preostankom revščine v samem srcu kapitalističnega izobilja, neodpravljen element družbene vezi znotraj kapitalistične družbene ureditve, toliko je tudi restavracija kapitalistične discipline potekala preko rekonstrukcije rezervne armade. Eden od svetovalcev Železne Lady je v retrospektivi lakonično povzel pogoje ponovne vzpostavitve 'zdravih temeljev' kapitalističnega gospodarstva z naslednjimi besedami: »[P]ovedano v marksističnem besednjaku, načrtovana in ustvarjena je bila [...] kriza kapitalizma, ki je ponovno ustvarila rezervno armado delovne sile in kapitalistom vse odtlej omogočala visoke profite« (navedeno po: Arrighi, 2007: 148).

Iz te perspektive bi težko trdili, da sta delovna sila na kapital priklenila potrošništvo in ujetost v metonimično drsenje želje. Vzroki, ki so pripeljali keynesovski model kapitalizma do zloma, so namreč narekovali tudi način,

kako je bila ponovno vzpostavljena kapitalistična disciplina. Politična moč kapitala na globalni ravni in torej tudi na nacionalnih ravneh je bila obnovljena z makroekonomsko stabilizacijo, privatizacijo, deregulacijo, zaostrovanjem konkurence na svetovni ravni in ofenzivo doktrine vrednosti za delničarje (t.i. *shareholder value*) oziroma financiacijo gospodarstva (Glyn, 2006a: 104, 2006b; Arrighi, 2007: 145–7; Marazzi, 2008: 36–40). Kot London pokaže na primeru Francije, kjer je levica po zmagi na volitvah leta 1981 poskusila plavati proti toku in oživljati gospodarstvo s keynesovskim spodbujanjem povpraševanja in nacionalizacijo, so tovrstne pobude ob sicer deflacijskih trendih v vedno bolj povezanem svetovnem kapitalističnem gospodarstvu hitro zadele ob problem naraščanja stroškov dela, ki se je prelilo v rast inflacije in torej v izgubljanje mednarodne konkurenčnosti (London, 1998). Poleg tega je mednarodne finančne trge težko prepričati z visoko potrošnjo – ti pač raje slišijo obljubo trdne valute, podkrepljeno s plačno in proračunsko disciplino ter restriktivno monetarno politiko.

Stopnja eksploatacije je v zadnjih treh desetletjih na Zahodu spet naraščala (cf. Glyn, 2007). Strah pred izgubo delovnih mest na prekarnem trgu delovne sile in pred selitvijo proizvodnje v dežele tretjega sveta, ki so v liberalnem besednjaku postale '*emerging markets*', sta skupaj s podreditvijo vladnih politik diktatu liberaliziranih in integriranih mednarodnih finančnih trgov (ki konec koncev ni nič drugega kot diktat mnenja o priložnostih za uspešno eksploatacijo določenega gospodarskega prostora) očitno precej učinkovitejši sredstvi discipliniranja kakor keynesovska obljuba izobilja. V tem kontekstu bi torej lahko trdili, da lacanovska kritika v najboljšem primeru zadene keynesovski poskus obvladovanja razrednega boja preko vključitve širokih množic v družbo izobilja, vendar ob tem prezre spremenjene pogoje, pod katerimi je v zadnjih tridesetih letih prišlo do ponovne vzpostavitve liberalnega oziroma neoliberalnega tipa kapitalizma.

Še večje dvome o utemeljenosti lacanovske kritike pa bržkone sproža sam propad keynesovskega kapitalizma, ki je po drugi svetovni vojni na gospodarskem področju beležil dotlej neslutene uspehe. Stopnje rasti bruto domačega proizvoda, ki so bile dosežene v tem obdobju, so presegle vsa pričakovanja. Strma rast dohodkov in življenjskega standarda širokih delavskih množic je ustvarila trg za naraščajočo produkcijo ter močno ublažila probleme na strani realizacije. Toda delavske zahteve, ki so navsezadnje pognale v zrak temeljne politične predpostavke razrednega kompromisa, na katerem je temeljil keynesovski model kapitalizma, postavljajo pod vprašaj logiko potrošništva, ki je pomemben element lacanovske kritike. Medtem ko je upor po lacanovski kritiki mogoče umestiti in udomačiti s pomočjo liberalnih koncesij in imitacij užitka, pa dejstvo, da se težave keynesovskega tipa kapitalizma pojavijo ob vsesplošni prosperiteti, opozarja, da ekonomskega boja delavcev znotraj kapitalizma ni mogoče obvladovati s polno

zaposlenostjo in široko paleto načinov uživanja, ki jih lahko ponudita tehnološki napredek in vrtoglava gospodarska rast. Nasprotno – visoka in dolgotrajna brezposelnost v Evropi ter nižje stopnje rasti razvitih kapitalističnih gospodarstev v desetletjih po ‘zlatem’ obdobju povojnega kapitalizma kažejo, da je bila disciplina vzpostavljena *kvečjemu na račun* gospodarske rasti in nikakor ne z njeno pomočjo.⁶

To pa postavlja v povsem drugačno luč tudi vsesplošno sprejeto tezo o kapitalizmu kot nenasitni mašini gospodarske rasti, ki jo poganja »neosebna prisila neskončnega krožnega gibanja razširjene samoreprodukcije« (Žižek, 2006: 61). Težava keynesovskega projekta je bila namreč ravno v tem, da je fetišizem rasti vzel zares in celotno družbo *brez preostanka* vključil v neskončno gibanje krožne samoreprodukcije, s tem pa spodkopal temelje kapitalistične discipline. Neskončno gibanje kapitala tukaj zadene ob notranjo mejo, ki jo določajo pogoji kapitalistične discipline na trgu delovne sile. Z besedami Kaleckega: »[D]isciplina v tovarnah‘ in ‘politična stabilnost‘ sta poslovnem dražji kakor profiti«.

Doseg lacanovske kritike

226

Keynesovski model kapitalizma je – če je naša analiza pravilna – propadel zavoljo svoje inkluzivnosti, torej zato, ker je v svoje delovanje dejansko poskusil brez preostanka absorbirati vse družbene razrede. Propad tega modela zaradi razpada kapitalistične discipline zato priča o nezadostnosti lacanovske kritike prav v točki, kjer ta predpostavlja možnost popolne absorpcije vsakršnega presežka v krog kapitalistične akumulacije. Kot namreč pokaže kaleckijevska analiza, obstaja točno določen element, ki ne more biti v popolnosti absorbiran, ne da bi ob tem razpadli pogoji kapitalistične discipline.

Če je keynesovski model preko tripartitnih pogajanj in politike splošnega konsenza poskušal spraviti razredni konflikt med delom in kapitalom na raven dialoga in odpraviti izključitev določenega dela delovne sile iz kapitalističnega kroga akumulacije ter tako razredni boj vključiti v delovanje kapitalizma, je restavracija – nasprotno – lahko dopustila vključitev vseh ostalih gibanj in družbeno-političnih bojev le ob sočasni izključitvi politično-ekonomskega boja. Zadnjih trideset let je tako prineslo napredek na številnih področjih od bojev za pravice žensk do boja proti rasni diskriminaciji, od

⁶ Ameriški BDP na prebivalca se je med letoma 1960 in 1980 povečal za 64%, medtem ko je med letoma 1980 in 2000 narasel le za dobrih 51%. V Evropi je bila razlika med stopnjama rasti v obeh obdobjih še precej večja, saj se je BDP na prebivalca dvanajstih izbranih zahodnoevropskih dežel v obdobju 1960–1980 povečal za dobrih 84%, v obdobju 1980–2000 pa le za 40% (cf. Maddison, 2003, tabeli 2c in 1c). Omenjeno skupino dvanajstih držav sestavljajo Avstrija, Belgija, Danska, Finska, Francija, Nemčija, Italija, Nizozemska, Norveška, Švedska, Švica in Združeno Kraljestvo.

ekološkega boja do seksualne revolucije, itn., z eno pomembno izjemo – ekonomsko-političnega boja, ki mora, kakor je pokazala izkušnja keynesovskega projekta, v kapitalizmu ostati zatrt.

Seveda je treba priznati, da se lacanovska kritika v določenih momentih zaveda posebnega mesta ekonomsko-političnega boja v odnosu do vseh ostalih progresivnih družbenih gibanj. Žižek v članku *Multikulturalizem ali kulturna logika multinacionalnega kapitala* to izrazi tako:

[S]amo področje množstva partikularnih bojev, z njihovim neprestanim premeščanjem in zgoštvami, vzdržuje 'potlačitev' ključne vloge ekonomskega boja – levičarska politika 'verige ekvivalenc' med množstvom različnih bojev je strogo korelativna tihi opustitvi analize kapitalizma kot globalnega ekonomskega sistema in sprejemanju kapitalističnih ekonomskih odnosov kot neuporabnega okvirja (Žižek, 1997: 117).

Toda kritika, ki ostaja znotraj horizonta keynesovskega modela kapitalizma, te 'ključne vloge ekonomskega boja' ne more artikulirati. In čeprav lacanovska kritika včasih trdi ravno nasprotno, pa potem, ko je dala slovo proletariatu in sprejela njegovo pretvorbo v potrošnika, tudi nima nobenega razloga, da bi delavski boj obravnavala drugače kot zgolj enega izmed lokaliziranih bojev, ki ga je mogoče umestiti in obvladovati.

Če pa drži, kar smo zgoraj povedali v zvezi z nemogućnostjo absorpcije ekonomsko-političnega boja znotraj okvirov kapitalističnega gospodarstva, tedaj velja, da mora kritična teorija kapitalizma nujno rehabilitirati koncept tega boja. Izbruhi delavskega nezadovoljstva in nasilni protesti na ulicah evropskih mest seveda še ne pomenijo, da je pred nami čas revolucionarnih sprememb. Kažejo pa, da v družbi prihaja do nekega vrenja, ki ga je nemara možno artikulirati in organizirati. Če tega ne bo zmogla storiti levica, bo moment morda izkoristila skrajna desnica. Prihodnost je, če lahko uporabimo Keynesov izraz, negotova. Gotovo pa je, da si s konceptom želje v navezavi na kritiko potrošništva pri artikulaciji in organizaciji nezadovoljstva delavcev v silo, ki bi bila sposobna prispevati svoj del k radikalnim družbenim spremembam, ne moremo kaj prida pomagati.

LITERATURA

- Aglietta, Michel, in Antoine Rebérioux (2005): *Corporate Governance Adrift: A Critique of Shareholder Value*. Cheltenham UK in Northampton: Edward Elgar.
- André, Christine (2002): *The Welfare State and Institutional Compromises: From Origins to Contemporary Crisis*. V Robert Boyer in Yves Saillard (ur.), *Régulation Theory: The State of the Art*, 94–100. London in New York: Routledge.

- Armstrong, Philip, Andrew Glyn in Harrison John (1991): *Capitalism Since 1945*. Oxford: Basil Blackwell.
- Arrighi, Giovanni (2007): *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century*. London in New York: Verso.
- Boyer, Robert, in Michel Yuillard (2002): *The United States: Goodbye Fordism!*. V Robert Boyer in Yves Saillard (ur.), *Régulation Theory: The State of the Art*, 238–46. London in New York: Routledge.
- Deleuze, Gilles (2004): Bartleby ali formula. *Problemi XLII (7–8)*: 55–84.
- Dolar, Mladen (2002): *O skoposti*. Ljubljana: Analecta.
- Dolar, Mladen (2004): *Pisar Bartleby in njegova pravica*. *Problemi XLII (7–8)*: 133–65.
- Eichengreen, Barry (2007): *The European Economy since 1945: Coordinated Capitalism and Beyond*. Princeton in Oxford: Princeton University Press.
- Glyn, Andrew (2006a): *Capitalism Unleashed: Finance, Globalization, and Welfare*. Oxford: Oxford University Press.
- Glyn, Andrew (2006b): *Will Marx be Proved Right?*. *Oxonomics 1 (1)*: 13–6.
- Glyn, Andrew (2007): *Explaining Labor's Declining Share of National Income*. Dostopno preko: <http://www.g24.org/pbno4.pdf>, 27. 11. 2010.
- Horkheimer, Max, in Theodor W. Adorno (2006): *Dialektika razsvetljenstva: filozofski fragmenti*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Kalecki, Michal (1990): *Political Aspects of Full Employment*. V Jerzy Osiatynski (ur.), *Capitalism: Business Cycles and Full Employment (Collected Works of Michael Kalecki, vol. I)*, 347–56. Oxford: Clarendon Press.
- Keynes, John Maynard (2006): *Splošna teorija zaposlenosti, obresti in denarja*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Krugman, Paul (2007): *The Conscience of a Liberal: Reclaiming America from the Right*. London: Penguin.
- Krugman, Paul (2009): *Vrnitev ekonomske depresije in kriza leta 2008*. Ljubljana: Ekonomska Fakulteta.
- Lacan, Jacques (2008): *Hrbtna stran psihoanalize*. Ljubljana: Analecta.
- Lacan, Jacques, (1985): *Še*. Ljubljana: Analecta.
- Lordon, Frédéric (1998): *The Logic and Limits of Désinflation Competitive*. *Oxford Review of Economic Policy 14 (1)*: 96–113.
- Maddison, Angus (2003): *The World Economy: Historical Statistics*. Pariz: Development Centre of the Organisation for Economic Cooperation and Development.
- Marazzi, Christian (2008): *Capital and Language: From the New Economy to the War Economy*. Los Angeles: Semiotext(e).
- Marcuse, Herbert (2002): *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. London: Routledge.
- Marx, Karl (1961): *Kapital: kritika politične ekonomije*. 1, proces produkcije kapitala. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl (1973): *Kapital: kritika politične ekonomije*. 3, celotni proces kapitalistične akumulacije. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl, in Friedrich Engels (1976): *Manifest komunistične stranke*. V Karl Marx in Friedrich Engels, *Izbrana dela II*, 567–631. Ljubljana: Cankarjeva založba.

- Polanyi, Karl (1957): *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.
- Robinson, Joan (1978): *Economic Philosophy*. Penguin Books: Harmondsworth.
- Stiglitz, Joseph (2003): *The Roaring Nineties: Seeds of Destruction*. London: Allen Lane.
- Townsend, Joseph (1786): *A Dissertation on the Poor Laws*. Dostopno preko <http://socserv.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/townsend/poorlaw.html>, 15. 03. 2010.
- Zupančič, Alenka (2003): Štirje diskurzi v luči vprašanja presežnega užitka. *Problemi XLI* (6-8): 113-55.
- Zupančič, Alenka (2004): Bartleby: In beseda je meso postala. *Problemi XLII* (7-8): 213-20.
- Zupančič, Alenka (2006): When Surplus Enjoyment Meets Surplus Value, v Justin Clemens in Russell Grigg (ur.), *Lacan and the Other Side of Psychoanalysis*, 155-78. Durham: Duke University Press.
- Žižek, Slavoj (1997): Multikulturalizem ali kulturna logika multinacionalnega kapitala. *Problemi XXXV* (5-6): 95-124.
- Žižek, Slavoj (2006): *The Parallax View*. Cambridge MA: MIT Press.
- Žižek, Slavoj (2007): *Nasilje*. Ljubljana: Analecta.